עתיקות 65, התשע״א

מערך הביצורים בחלקה הצפוני־המערבי של ירושלים מהתקופה האסלאמית הקדומה ועד לתקופה העות׳מאנית

שלומית וקסלר־בדולח

בשנת 2003 נערכה חפירה סמוך לפן החיצון, הצפוני, של חומת העיר העתיקה בירושלים, בין השער החדש לפינה בולטת בחומה, כ־130 מ׳ ממזרח לו (איור 1).[1] ארבעה שטחים נחפרו (A, B, C ו־D); הם יתוארו להלן ממערב למזרח.

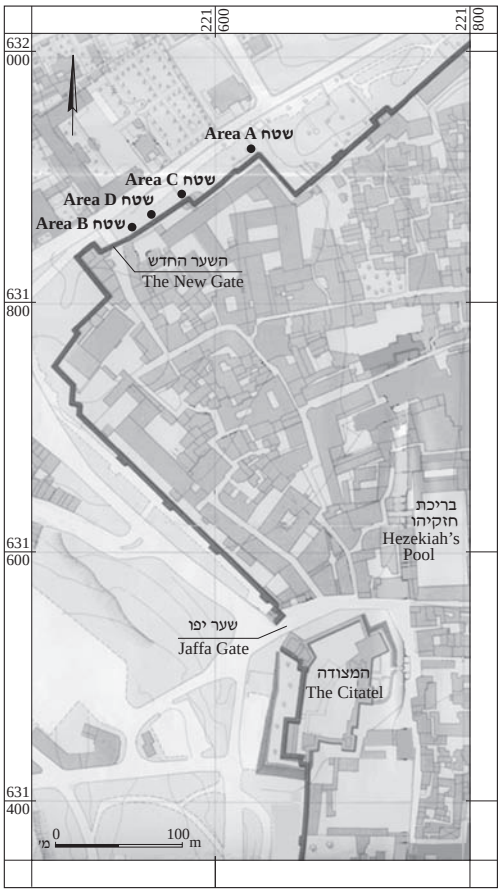

איור 1. מפת איתור של שטחי החפירה.

שטח B

שטח B נפתח כ־23 מ׳ ממזרח לשער החדש (כ־6.5 × 1.3 מ׳; תכנית 1). החפירה העמיקה כ־4 מ׳ מתחת לפני השטח מבלי להגיע לסלע. בחפירה הובהר, כי החומה העות׳מאנית בנויה בהתאמה רבה למצוק סלע חצוב שנחשף בחלקו לעומק של 1.9 מ׳. המצוק חצוב אנכית ומסותת בגסות (תכנית 1: חתך 1–1; איור 2) — זוהי, ככל הנראה, דופנו הדרומית של חפיר שהגן על חומתה הצפונית של ירושלים בתקופה האסלאמית הקדומה. גומחה עגולה למחצה, בעלת פתח רבוע, חצובה בחלקה המזרחי של הדופן (L202; 1.5 מ׳ רוחב, 0.62 מ׳ עומק, 1.1 מ׳ גובה; תכנית 1: חתך 2–2; איור 3); היא הייתה חלק ממבנה עות׳מאני (להלן).

החומה (תכנית 1: חתך 1–1; איור 2). בבסיס החומה העות׳מאנית נחשפו שני נדבכים בנויים אבני שדה גדולות, מהוקצעות בחלקן (0.6–1.0 מ׳ אורך; 0.7 מ׳ גובה בממוצע). הן מעובדות בגסות, ללא סיתות שוליים, וסדוקות מאוד; ביניהן שולבו אבנים קטנות, מלוכדות בחומר מליטה אפור. מעל לגומחה (L202; לעיל) בנוי הנדבך התחתון של החומה משתי שורות של אבנים קטנות (0.4–0.5 מ׳ גובה, 0.4–0.6 מ׳ אורך). הנדבכים השלישי והרביעי בנויים אבנים מסותתות שפניהן מוחלקות (0.45–0.50 מ׳ גובה, 0.60–0.85 מ׳ אורך). מהנדבך השלישי ומעלה שימש חומר מליטה אפור לליכוד אבני החומה. הנדבך החמישי בנוי אבנים גדולות (0.85 מ׳ גובה, 1.0–1.1 מ׳ אורך), שביניהן משולבות אבנים קטנות (0.2–0.4 מ׳ אורך). פניהן מהוקצעות בגסות, בדומה לשני הנדבכים התחתונים. מעל לנדבך זה בנויים תשעה נדבכים

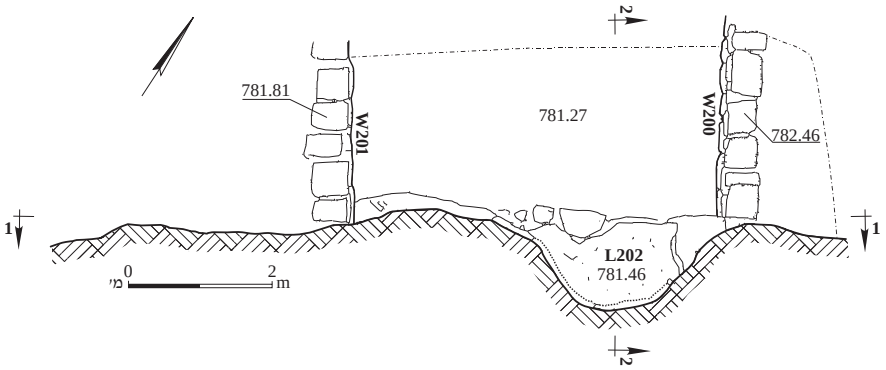

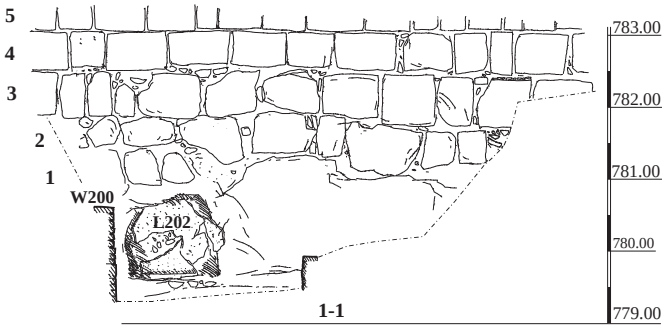

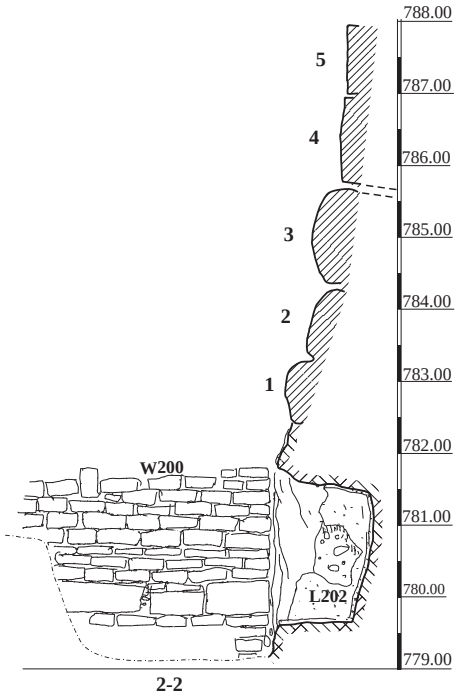

תכנית 1. שטח B: תכנית וחתכים (הנדבכים מסומנים במספרים בחתכים).

איור 2. שטח B: החומה העות׳מאנית מעל מצוק סלע חצוב; בבסיסה — נדבכים קדומים, מבט לדרום־מזרח.

של אבנים רבועות, קטנות למדי (0.5–0.8 מ׳ אורך בממוצע, 0.45–0.50 מ׳ גובה), ומעליהם — שני נדבכים בגודל דומה היוצרים את השיניות בראש החומה. רוב האבנים מוחלקות, אך אפשר להבחין גם באבנים עם סיתות שוליים וזיז בולט, כנראה בשימוש משני.

המבנה העות׳מאני (תכנית 1: חתך 2–2; איור 3). המבנה נחשף בחלקו (5 מ׳ רוחב, אורכו אינו ידוע), והוא נסמך אל מצוק הסלע החצוב. קירותיו המזרחי (W200; 1.5 מ׳ אורך, 0.25 מ׳ רוחב, 1.25 מ׳ גובה) והמערבי (W201; 1.25 מ׳ אורך, 0.25 מ׳ רוחב, 0.6 מ׳ גובה) נחשפו משני צדי הגומחה. הם בנויים אבנים רבועות קטנות, דמויות לבנים (0.2 × 0.2 × 0.1 מ׳ בממוצע), המלוכדות בחומר מליטה אפור. רצפת המבנה לא נשתמרה.

הממצא

בתוך החפיר נמצאו אדני מתכת, רעפים, ושברי כלי זכוכית מהמאה הכ׳ — עדות לזמנו של המילוי, שמקורו כנראה בניקוי השטח סביב חומות העיר ופילוסו.

איור 3. שטח B: מבנה מהתקופה העות׳מאנית הנסמך אל מצוק החפיר שמתחת לחומה, מבט לדרום־מזרח.

שטח D

שטח D מרוחק כ־15 מ׳ ממזרח לשטח B, וניכר בו תפר אנכי בחומה העות׳מאנית היוצר תפנית קלה במהלך החומה (כ־6.8 × 2.0 מ׳; איורים 1, 4; תכנית 2). נדבכי החומה, משני צדי התפר, שונים בגובהם ובאופן סיתות האבנים (תכנית 2: חתך 3–3). החפירה העמיקה כ־4 מ׳ מתחת לפני השטח מבלי להגיע לסלע. הובחן שהחומה העות׳מאנית מושתתת על מצוק סלע חצוב, הנוחת בשיפוע חד לכיוון צפון־מערב ויוצר מדרגות סלע חצובות (גובה ממוצע של כל מדרגה 0.5–1.2 מ׳; תכנית 2: חתכים 1–1, 2–2, 3–3; איורים 4–7). המדרגה התחתונה (0.55 מ׳ גובה) חצובה בשיפוע של כ־45°. מעליה חצובה עוד מדרגה אנכית (0.9 מ׳ גובה), ומעליה עוד מדרגה (0.6 מ׳ גובה) הנוטה בשיפוע של כ־75°. המדרגה העליונה מדופנת אבנים בחלקה המזרחי, ואילו במערבה נראה הסלע. מצוק הסלע החצוב והמדופן זוהה כמצוק החפיר מהתקופה האסלאמית הקדומה. נדבכי החומה מעל

איור 5. שטח D: החומה, מבט לצפון־מזרח.

איור 4. שטח D: החומה והחפיר, מבט לדרום־מערב.

איור 6. שטח D: מצוק הסלע החצוב בבסיס החומה, מבט לצפון־מזרח.

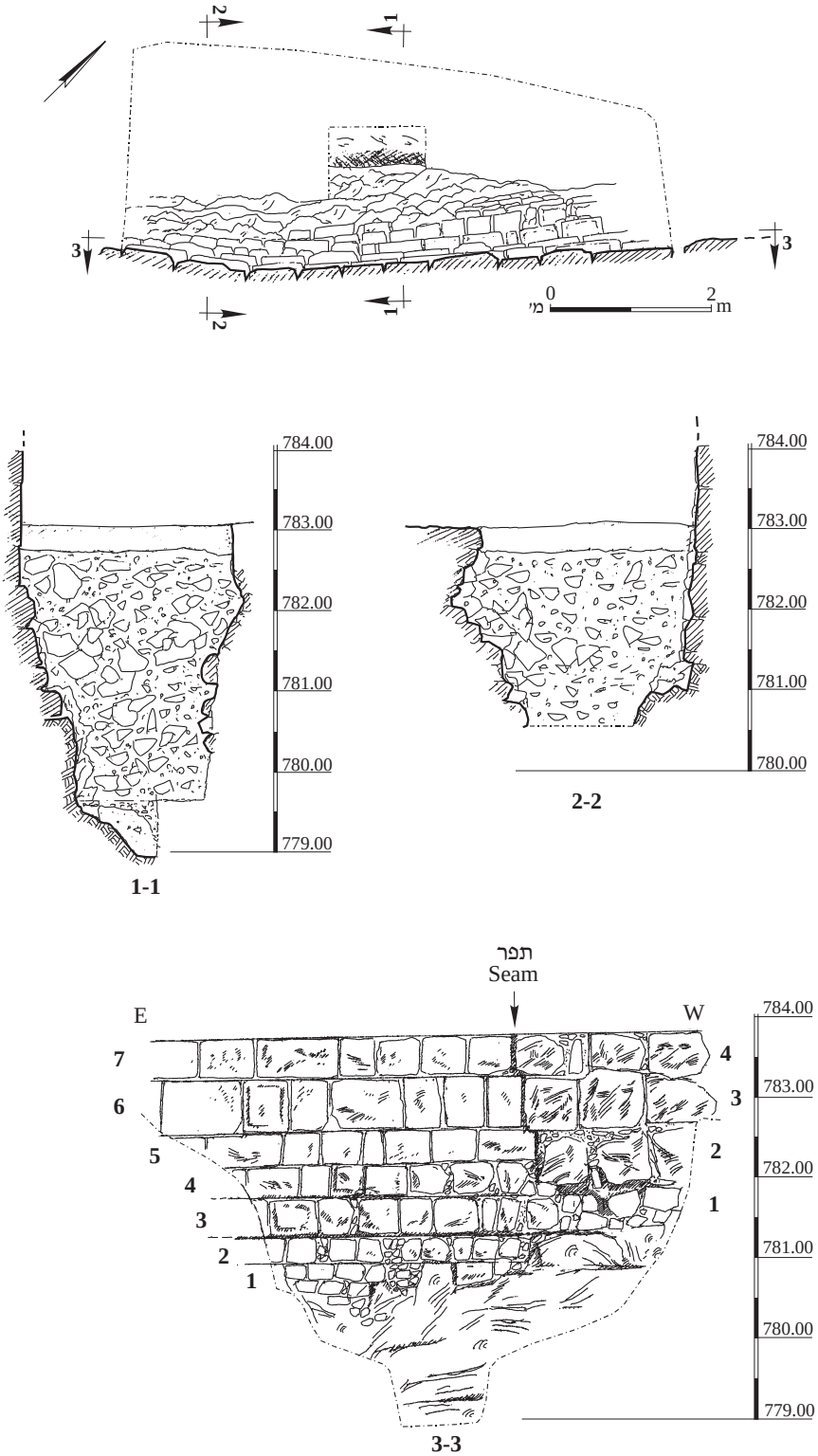

תכנית 2. שטח D: תכנית וחתכים (הנדבכים מסומנים במספרים בחתך 3–3).

איור 7. שטח D: מצוק הסלע החצוב ומעליו החומה, מבט לדרום־מזרח.

גובה זה יתוארו משני צדי התפר, ממערב למזרח ומלמטה למעלה.

הפן המערבי. בצד זה נחשפו ארבעה נדבכים (תכנית 2: חתך 3–3). הנדבך התחתון (1) בנוי אבני שדה קטנות, לא מעובדות, המסודרות בשתי שורות (גובה כולל 0.5 מ׳) מעל הסלע הבולט. מעליו בנויים שלושה נדבכים (2–4) מאבנים רבועות גדולות, שפניהן מעובדות בגסות; מרבית האבנים שבורות בפינותיהן והחסר מולא באבנים קטנות ובחומר מליטה. נדבך 2 בנוי אבנים גדולות (0.6–0.7 מ׳ אורך, 0.7 מ׳ גובה), נדבך 3 בנוי אבנים רבועות גדולות (0.6–0.9 מ׳ אורך, 0.7 מ׳ גובה) ונדבך 4 בנוי אף הוא אבנים רבועות, אך קטנות יותר (0.60–0.75 מ׳ אורך, 0.5 מ׳ גובה ממוצע).

הפן המזרחי (תכנית 2: חתך 3–3; איור 8). בצד זה נחשפו שבעה נדבכים. נדבכים 1 ו־2 שימשו לדיפון מדרגת הסלע התחתונה, והם מקבילים לראש הסלע בחלק המערבי של שטח החפירה. הם בנויים אבנים קטנות ובינוניות (0.3 מ׳ אורך, 0.2–0.3 מ׳ גובה בממוצע), מהוקצעות בחלקן. נדבך 3 בנוי אבנים בינוניות (0.40–0.55 מ׳ אורך, 0.45 מ׳ גובה), חלקות, למעט אחת בעלת סיתות שוליים לאורך שתי פאות, כנראה בשימוש משני. נדבך זה נטוי בשיפוע קל, כנראה בהתאמה למצוק הסלע החצוב, והוא מקביל לנדבך 1 שממערב לתפר. מעל נדבך זה בנויה החומה כקיר זקוף.

נדבכים 4 ו־5 בנויים אבנים מסותתות, בינוניות (0.50–0.95 מ׳ אורך, 0.4 מ׳ גובה); פניהן

איור 8. שטח D: החומה ממזרח לתפר, מבט לדרום־מזרח.

מוחלקות וביניהן אבן אחת בעלת סיתות שוליים לאורך שתי פאות, כנראה בשימוש משני. נדבך 6 בנוי אבנים מסותתות, גדולות (0.45–1.00 מ׳ אורך, 0.7 מ׳ גובה), רובן חלקות, למעט אחת בעלת סיתות שוליים סביב ארבע פאות — אף היא כנראה בשימוש משני. נדבך זה מקביל לנדבך 3 שממערב לתפר. נדבך 7 בנוי אבנים מסותתות שפניהן מוחלקות (0.65–1.00 מ׳ אורך, 0.5 מ׳ גובה); הוא מקביל לנדבך 4 שממערב לתפר. מגובה זה ואילך אי אפשר להבחין בתפר, ונדבכי החומה (כעשרה במספר עד לראשה) בנויים אבנים רבועות בגודל בינוני, לחלקן סיתות שוליים.

הממצא

בתחתית שטח החפירה (778.75–779.40 מ׳ גובה מעל פני הים), בתוך מילוי עפר כהה, נתגלה שבר של מקטרת חרס מהתקופה העות׳מאנית. המילוי מעל גובה זה הכיל עפר מעורב באבנים רבות וכלל אדני מתכת ורעפים מודרניים.

שטח C

שטח C נמצא כ־70 מ׳ מצפון־מזרח לשער החדש וכ־35 מ׳ מצפון־מזרח לשטח D, סביב פינה בולטת בחומה העות׳מאנית (ר׳ איור 1; תכנית 3). החומה נמשכת בקו ישר לאורך כ־35 מ׳ מהתפר שתואר בשטח D (W1), פונה בזווית ישרה לכיוון דרום־מזרח, לאורך כ־7.5 מ׳ (W2) ופונה שוב לכיוון צפון־מזרח (W3). לשטח C צורת האות רי״ש (4.5 מ׳ אורך בכיוון דרום־מערב–צפון־מזרח, 10 מ׳ אורך בכיוון צפון־מערב–דרום־מזרח, כ־2 מ׳ רוחב). החפירה בשטח זה הורחבה דרומה ברצועה שאורכה 3 מ׳ לאורך החומה

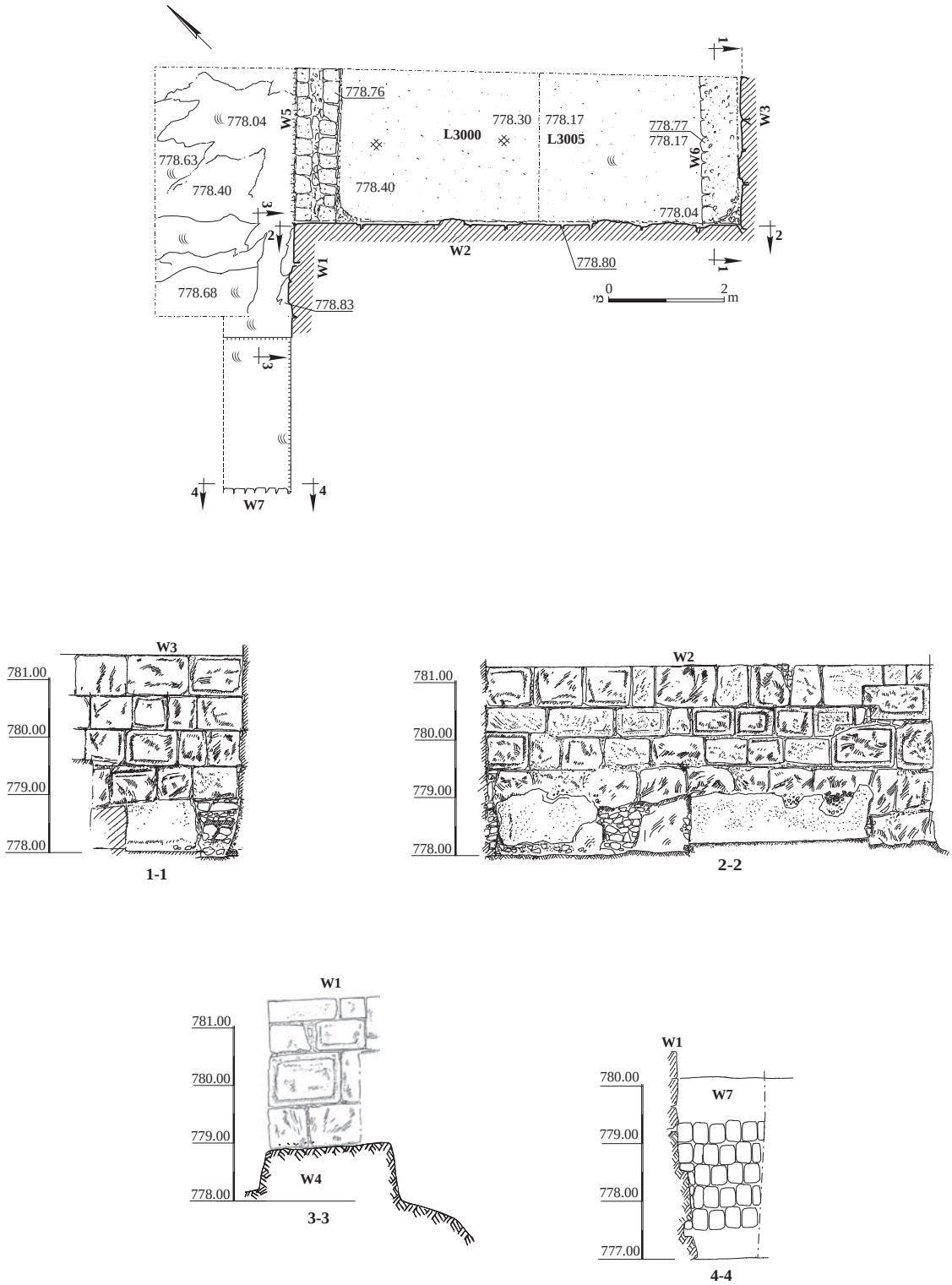

תכנית 3. שטח C: תכנית וחתכים.

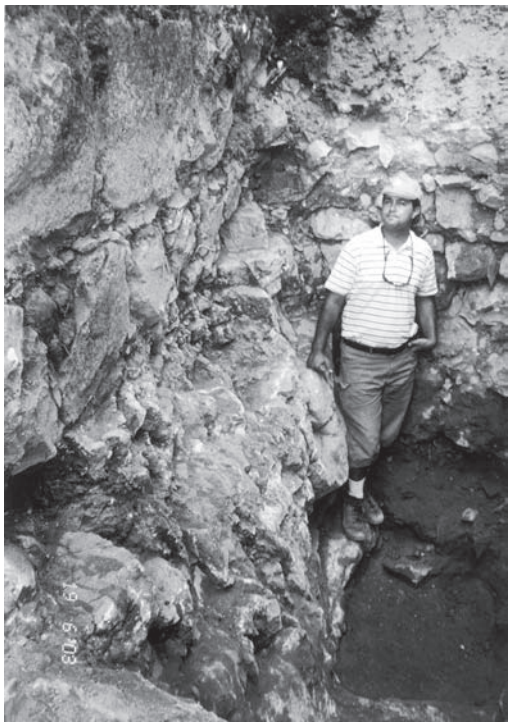

איור 9. שטח C: מצוק הסלע החצוב בבסיס החומה מבט לדרום־מערב; בעומק התצלום נראה קיר 7.

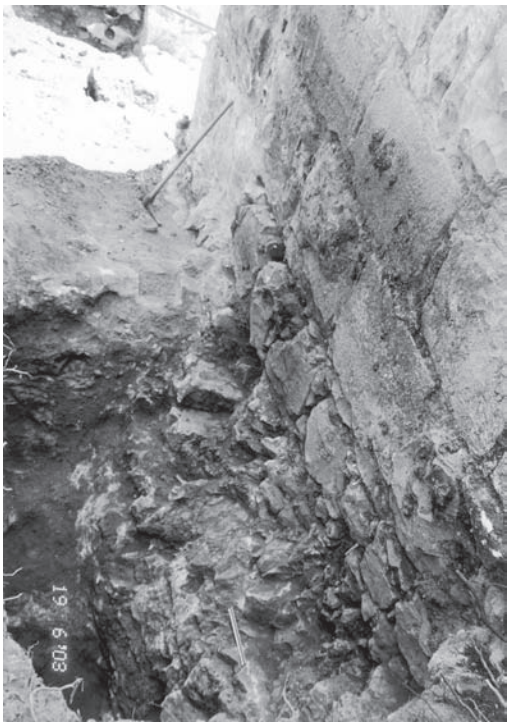

איור 11. שטח C: החומה המושתתת על מצוק החפיר; בחלק המרוחק (סמוך למכוש) נראה קיר 4 החצוב בסלע בניצב לחפיר, מבט לצפון־מזרח.

איור 10. שטח C: בסיס החומה המושתת על הסלע.

(1.1 מ׳ רוחב, 3 מ׳ עומק; תכנית 3: חתך 4–4). מטרת ההרחבה הייתה לבדוק את מצב השרידים הקדומים ואת הקשר לפינת החומה העות׳מאנית בנקודה זו. במקום הובחנה פינה במצוק הסלע החצוב, המאשר את קיומו של מגדל בקו הביצור הקדום (איורים 9–12; ר׳ להלן).

שלושה נדבכים מהחומה נחשפו מתחת לפני השטח (1.8 מ׳ גובה; תכנית 3: חתכים 1–1, 2–2, 3–3); היא הושתתה על סלע חצוב, אך לא בהתאמה לו. זוהו שלושה שלבי בנייה, המתוארים להלן מהקדום למאוחר.

שלב 1: התקופה האסלאמית הקדומה

מתחת לנדבכים התחתונים של החומה העות׳מאנית (W1), לאורך 2.7 מ׳ מדרום־מערב לפינתה, נחשף מצוק סלע חצוב, משופע חדות, שבור ובלוי מאוד (איורים 9–11). מצוק זה זוהה כמצוק החפיר מהתקופה האסלאמית הקדומה; הוא נחשף לעומק של כ־1.3 מ׳, מבלי להגיע לתחתיתו. כ־2.2 מ׳ ממערב לפינת החומה העות׳מאנית נחשפה פינה חצובה בסלע של מגדל רבוע

איור 12. שטח C: פינת מגדל T1 החצובה בסלע, מבט לצפון־מזרח; מימין — מצוק החפיר מתחת לחומה, משמאל — מסד סלע חצוב של קיר 4.

שבלט מצפון לחפיר (T1, להלן; איור 12; תכנית 4). מסד הקיר המערבי שלו (W4) נחשף לאורך כמטר אחד בפן המערבי החצוב שלו. בחלקו העליון הוא משופע חדות, כמעט אנכי, לעומק 0.85 מ׳, ומנקודה זו הוא חצוב במתינות לעומק 0.25 מ׳, ובמדרגה תלולה נוספת כלפי מטה (תכנית 3: חתך 3–3).

הפן המזרחי של הקיר (W4) נחשף מתחת לחומה העות׳מאנית (W2), תשתיתו חצובה בסלע לעומק 0.5 מ׳ ומעליה בנויה בהתאמה רבה החומה (W2; תכנית 3: חתכים 2–2, 3–3). הנדבך התחתון של החומה שונה מהנדבכים שמעליו; הוא בנוי אבנים רבועות גדולות (1.0–0.7 מ׳ אורך, 0.5–0.4 מ׳ רוחב, 0.7–0.6 מ׳ גובה), מהוקצעות בגסות, ללא סיתות שוליים. לכן, נראה שנדבך זה קדום, אולי חלק מקיר מגדל T1 מהתקופה האסלאמית הקדומה. עוד נראה כי רצפת הסלע המוחלק שנחשפה ממזרח לקיר 2 הייתה רצפתו (L3005; תכניות 3, 4). מצפון־מערב לפינת החומה העות׳מאנית נפגע

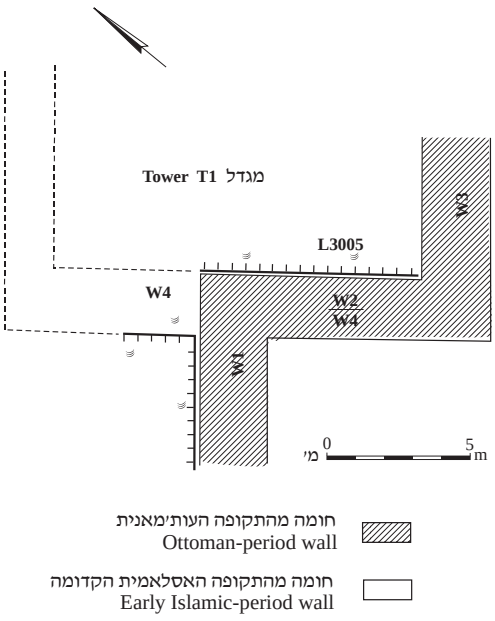

תכנית 4. שטח C: מגדל T1, שחזור (ר׳ גם איור 32).

איור 13. שטח C: פינת קירות 1 ו־2, מבט לדרום; מתקן מטויח ממזרח לקיר 2.

איור 14. שטח C: פינת קירות 1 ו־2, מבט לדרום.

המגדל ממבנה שירותים מודרני (להלן; איור 21) ולא שרד.

שלב 2: התקופה העות׳מאנית

החומה העות׳מאנית (W1, W2, W3; תכנית 3) הושתתה בחלקה על הביצור מהתקופה האסלאמית הקדומה (איורים 13, 14), אך מתארה הכללי שונה ממנו ובנייתה, כאמור, ביטלה את מגדל T1. קיר 1, ממערב לפינת החומה, בנוי מאבנים בינוניות שפאותיהן הוקצעו בגסות (0.6–0.5 מ׳ אורך, 0.5–0.4 מ׳ גובה) וביניהן אבני שדה קטנות. בקיר שולבו גם אבנים מסותתות בשימוש משני, לחלקן סיתות שוליים סביב ארבע פאות. הפינה שיצרו קירות 1 ו־2 (תכנית 3: חתכים 2–2, 3–3; איורים 13–15) בנויה אבנים מלבניות גדולות (1.2–1.0 מ׳ אורך, 0.65 מ׳ רוחב, 0.8–0.6 מ׳ גובה), בעלות סיתות שוליים בשתיים או בארבע פאות. הנדבך התחתון של קיר 2 הושתת על מסד חצוב בסלע, שנשא בעבר את קיר מגדל T1. הנדבכים השני והשלישי בנויים אבנים מלבניות (1.00–0.75 מ׳ אורך ממוצע, 0.5 מ׳ גובה), חלקן בעלות סיתות שוליים בארבע פאות וחלקן מוחלקות, ללא סיתות שוליים.

איור 15. שטח C: מבט מקורב אל פינת קירות 1 ו־2, מבט לדרום.

קיר 3 (תכנית 3: חתך 1–1) בנוי על מילוי של אבני שדה מסודרות במעין נדבכים בגובה מטר מעל רצפת סלע מוחלק. נראה שאבנים אלו שייכות לתיקון קו הסלע, אשר לאחר מכן טויח ושולב במתקן (L3000; ר׳ איור 19). מהנדבך התחתון של החומה נחשפו ארבע אבנים (0.6–0.8 מ׳ אורך, 0.55 מ׳ גובה לערך). אבן הפינה בנדבך התחתון מוחלקת בגסות, ואילו באחרות אפשר להבחין בסיתות שוליים בפאה אחת או בשתיים ובזיז בולט. הנדבכים השני והשלישי בנויים אבנים מסותתות, בינוניות (0.50–0.85 מ׳ אורך, 0.6 מ׳ גובה), מעוצבות בגסות; לחלקן סיתות שוליים וזיז בולט. לאחת האבנים בנדבך השלישי, כנראה בשימוש משני, סיתות שוליים וזיז מוחלק בסירוק אלכסוני עדין ובמרכז תו סתתים (איורים 16, 17), האופייניים לארכיטקטורה הצלבנית (Clermont-Ganneau 1899).

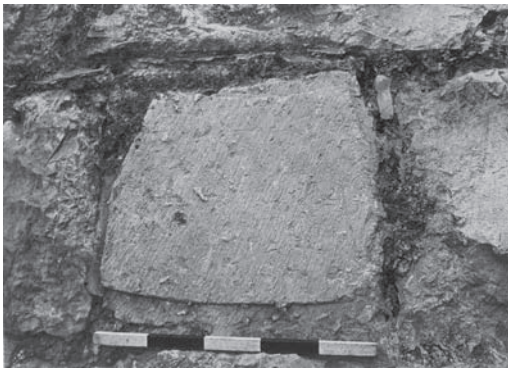

איור 16. שטח C: אבן מהתקופה הצלבנית משולבת בקיר 3.

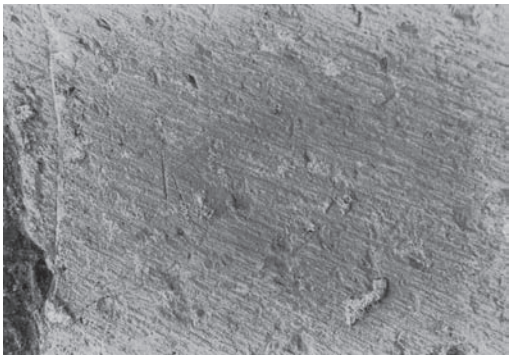

איור 17. שטח C: תו סתתים חרוט על האבן.

שלב 3: מבנים מאוחרים לחומה העות׳מאנית

מתקן מטויח (L3000; איורים 18, 19, 21; תכנית 3). המתקן, כנראה בריכה או מאגר מים, נחשף בחלקו (L3000; 6.9 × 2.6 מ׳ מידות החשיפה) צמוד לצדה החיצון של החומה העות׳מאנית. המתקן שולב בפינת החומה, בין קירות 2 ו־3. הדופן הצפונית־המערבית (W5;

2.65 מ׳ אורך השתמרות, 0.7 מ׳ רוחב, 0.36 מ׳ גובה השתמרות) בנויה אבנים רבועות קטנות (0.25 × 0.25 מ׳) וביניהן מילוי של עפר ואבנים. רצפת המתקן הייתה סלע מוחלק. קשה לקבוע אם זוהי רצפת מגדל T1 (L3005) שהמשיכה לשמש

איור 18. שטח C: מתקן מטויח צמוד לקיר 2, מבט לצפון־מזרח.

או שזוהי רצפת המתקן, שכן הסלע שמצפון לקיר 5 (מחוץ למתקן המטויח) אינו חצוב ומוחלק אף שהיה בתוך המגדל.

המתקן מטויח בטיח שהכיל אבני שדה קטנות ושברי כלי חרס גדולים, מלוכדים בחומר מליטה אפור (עוביו 0.10–0.15 מ׳). מעליו נמצאה שכבת טיח אדמדמה, דקת־גרגר, שפניה החיצוניים אפורים, מוחלקים (עוביה 0.07–0.15 מ׳). בתוך המתקן, על רצפתו וצמוד לחומה העות׳מאנית (W3), נבנה במועד מאוחר קיר (W6; אורך השתמרות 2.5 מ׳, 0.65 מ׳ רוחב, 0.6 מ׳ גובה; תכנית 3; איור 20). הפן החיצון שלו בנוי אבנים

איור 20. שטח C: קיר 6 בנוי על רצפת המתקן המטויח וצמוד לקיר 3, מבט לדרום־מזרח.

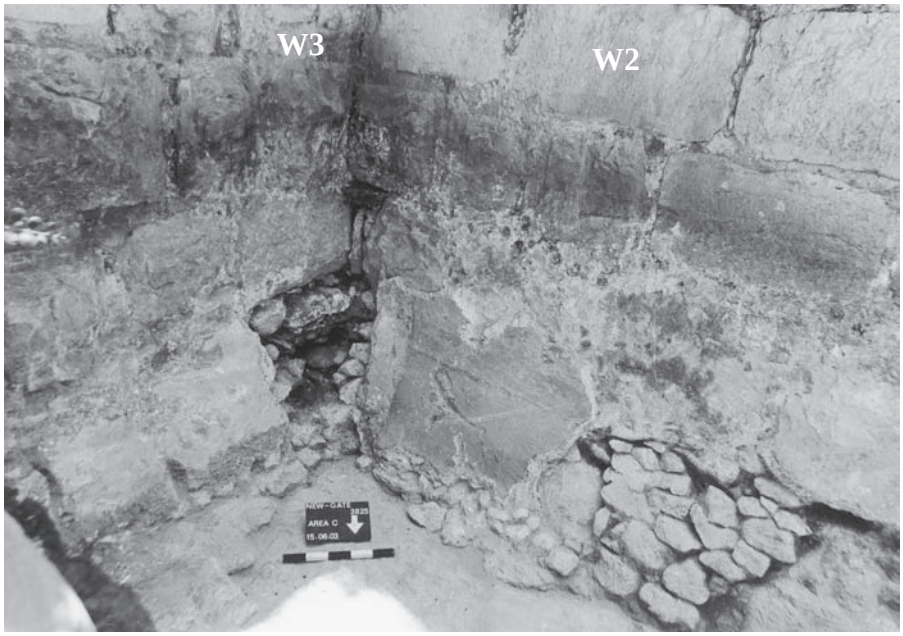

איור 19. שטח C: פינת המתקן המטויח (W3/W2 ; L3000), מבט לדרום.

איור 21. שטח C: מבנה השירותים המודרני (חזית), ומאחוריו — המתקן המטויח (L3000), מבט לדרום־מזרח.

רבועות, קטנות ומלוכדות במלט אפור. בין קיר זה לקיר 3 היה מילוי של אבנים קטנות ועפר עם חומר מליטה קשה.

מבנה שירותים (איורים 21, 22). המבנה מהמאה הכ׳ נבנה צמוד לפן החיצון, הצפוני, של קיר 5 של המתקן המטויח. מסדרון מרוצף לוחות אבן הוביל לתאים שהיו מופרדים זה מזה במחיצות מצופות באריחי קרמיקה לבנים. הרצפה עשויה מלט אפור ומתחת לה נמצא צינור ביוב שהונח בתוך תעלה חצובה בסלע. לא היה אפשר לקבוע האם מבנה השירותים הוא בן זמנו של המתקן המטויח שמדרומו או מאוחר לו.

קיר 7 (תכנית 3: חתך 4–4; איור 9). פניו המזרחיים של הקיר נחשפו בחלקם בגבול שטח החפירה. הקיר ניגש אל מצוק החפיר מהתקופה האסלאמית הקדומה, החצוב תחת קיר 1, ואל הנדבך התחתון של החומה העות׳מאנית. הוא בנוי אבנים מהוקצעות,

איור 22. שטח C: מבנה השירותים המודרני, מבט לדרום־מזרח.

בינוניות (0.3–0.4 מ׳ אורך, 0.4 מ׳ גובה בממוצע), וביניהן אבנים קטנות. נשתמרו כחמישה נדבכים (1.75 מ׳ גובה).במילוי שנסמך אל הקיר נתגלו שברי כלי חרס מעורבים בממצא מודרני. לפיכך, תאריכו של הקיר אינו ברור.

שטח A

שטח A נמצא כ־70 מ׳ מצפון־מזרח לשטח C (ר׳ איור 1), סביב פינה בולטת בחומה העות׳מאנית (W1, W2), ועל כן צורתו דמויית האות רי״ש (8 × 3 מ׳ מצפון ל־W1, 5.5 × 2.0 מ׳ ממזרח ל־W2; תכנית 5; איור 23). החומה העות׳מאנית נמשכת לאורך כ־130 מ׳ מהשער החדש לכיוון צפון־מזרח ופונה בזווית ישרה לכיוון דרום־מזרח. במרחק של כ־44 מ׳ מהפינה היא פונה שוב בזווית ישרה לכיוון צפון־מזרח ונמשכת לעבר שער שכם המרוחק כ־320 מ׳. מתחת לפינת החומה העות׳מאנית (W1, W2) נחשפה פינתו של מגדל קדום (T2), שקירותיו כונו בהתאמה W101 ו־W102.

לאחר חפירה לעומק של כ־3 מ׳ מתחת לפני השטח נחשף סלע האם. ארבעה שלבים זוהו והם יתוארו מלמטה למעלה. פני הסלע משתפלים מזרחה במעין מדרגות טבעיות (תכנית 5: חתך 3–3). בחלקו המערבי של שטח החפירה הסלע סדוק (771.9 מ׳ גובה מעל פני הים) ובין הסדקים הצטברה אדמת טרה־רוסה, ואילו בחלקו המזרחי הוא מוחלק (770.19 גובה מ׳ מעל פני הים) ומעליו שכבת עפר צהבהבה נקייה מממצא, כנראה בליה של סלע גיר רך.

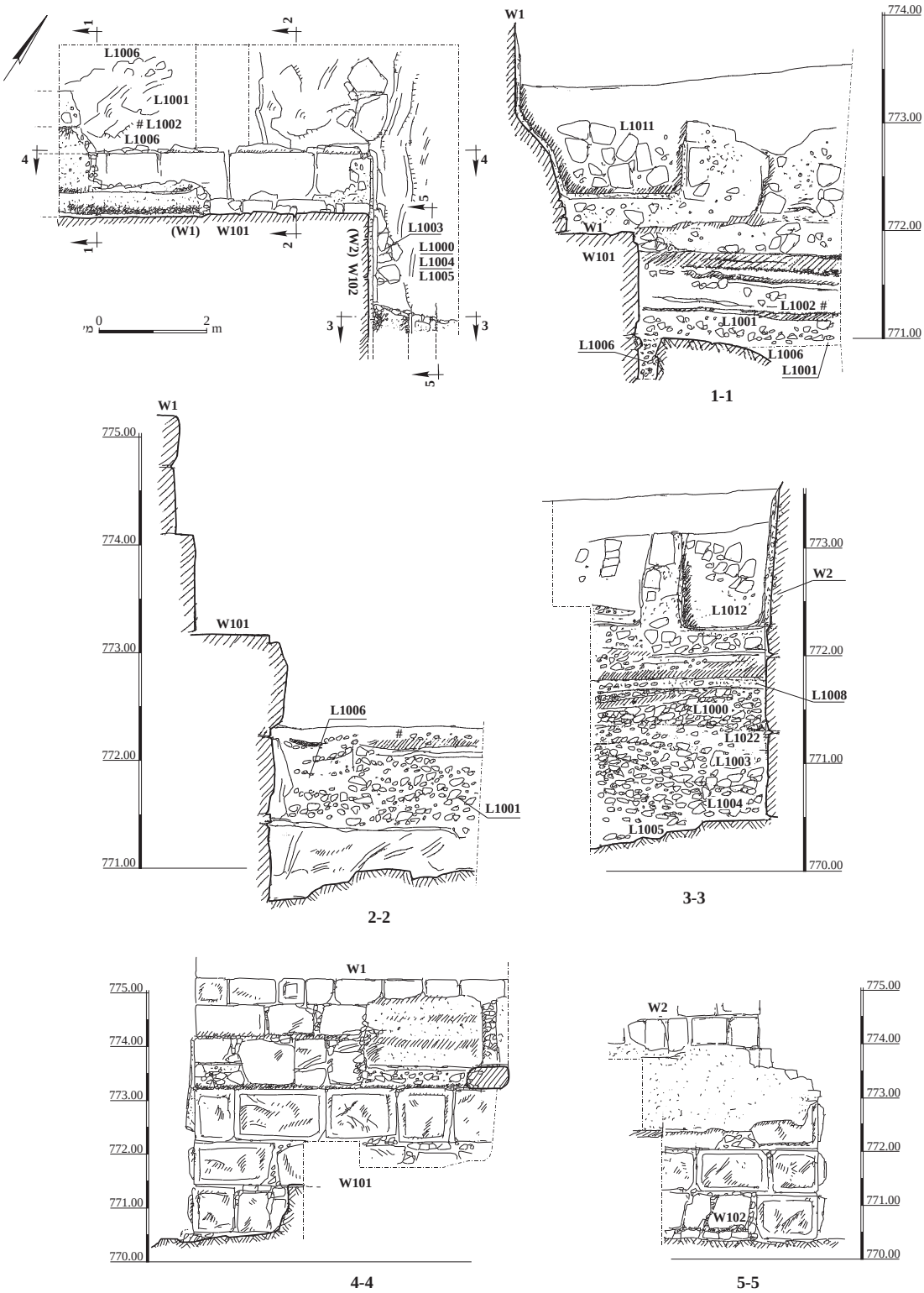

תכנית 5. שטח A: תכנית וחתכים.

איור 23. שטח A: פינת החומה העות׳מאנית, מבט לדרום.

שלב 1

לשלב זה שייך מילוי עפר ואבנים שהצטבר על הסלע (L1001 מצפון לקיר 101; L1004 ו־L1000 ממזרח לקיר 102). מילוי זה הכיל כמות רבה של שבבי אבן קטנים, כנראה פסולת סיתות. המילוי הצטבר לעובי 0.4–0.7 מ׳ מעל הסלע בחלקו המערבי של שטח החפירה (L1001; תכנית 5: חתכים 1–1, 2–2; איור 24) ולעובי 1.2–1.4 מ׳ בחלקו המזרחי (L1000, L1004; תכנית 5: חתך 3–3). במזרח, במקום שבו הצטבר מילוי שבבי האבן לעומק רב, אפשר להבחין בשני רבדים של מילוי (L1000, L1004) וביניהם מילוי עפר, נקי מממצא (L1022, תכנית 5: חתך 3–3). מילוי זה נחתך בשני קירות (W101 ו־W102) של מבנה (T2, להלן), והוא חתום ברצפות משלב 2.

איור 24. שטח A: קיר 101, מבט לדרום־מערב; במרכז — מילוי שבבי האבן שהצטבר על הסלע.

שלב 2

לשלב זה שייכת פינת מבנה T2 שנחשף בחלקו; זהו מגדל מהתקופה הצלבנית או האיובית. קירותיו הצפוני־המערבי (W101; 5.8 מ׳ אורך החשיפה, 2.7 מ׳ גובה) והצפוני־המזרחי (W102; 2.2 מ׳ אורך החשיפה, 2.6 מ׳ גובה) יוצרים ביניהם פינה; הם נחשפו מתחת לפינה בחומה העות׳מאנית (W1, W2; תכנית 5: חתכים 4–4, 5–5; איור 25). שני הקירות הושתתו על הסלע (איור 26). הקירות בנויים נדבכים מסודרים של אבני גזית, ארבעה מהם נשתמרו. לאבנים שוליים מעובדים בפטיש רב־חודים וזיז בולט מעוצב באופן גס (תכנית 5: חתכים 4–4, 5–5; 1.65–1.30 אורך, 1.0–0.7 מ׳ רוחב בממוצע). גובה הנדבך התחתון 0.9 מ׳, גובה הנדבך השני 0.8 מ׳ וגובה הנדבך השלישי 1.0–0.9 מ׳.

האבנים מונחות ראש ופתין ללא סדר קבוע. הנדבכים העליונים של קיר 102 כוסו בטיח לאחר ששולבו במתקן מאוחר (שלב 4, להלן). שורת האבנים החיצונית של הנדבך העליון של קיר 101

איור 25. שטח A: קירות מגדל T2 מתחת לפינת החומה העות׳מאנית, מבט לדרום; מימין — קיר 101, משמאל — קיר 102 מכוסה טיח ממתקן 1012.

איור 26. שטח A: פינת מגדל T2, מבט לדרום.

איור 27. שטח A: פינת מגדל T2, מבט למזרח. החומה העות׳מאנית (W1) בנויה על ראש מגדל T2.

איור 28. שטח A: פינת קירות 101 ו־102, מבט לדרום־מזרח.

פורקה במועד כלשהו, ופניו מעל הנדבך השלישי נסוגו כ־0.8 מ׳ (תכנית 5: חתכים 1–1, 2–2; איורים 27, 28).

שכבה דקה של גיר כתוש ואפר ניגשת אל צדם החיצון של קירות מבנה T2 (L1002) מצפון למבנה ו־L1008 ממזרח לו, 0.07–0.10 מ׳ עובי; תכנית 5: חתכים 1–1, 3–3). מעליה מילוי עפר ואפר (0.15–0.20 מ׳ עובי), חתום בשכבה לבנה (0.05– 0.10 מ׳ עובי). לא ברור האם שתי השכבות שייכות לשתי רצפות שהונחו זו על זו בזמנים שונים או, סביר יותר, לרצפה אחת עבה שחותמת את מילוי שבבי האבן ואת תעלות היסוד של קירות 101 ו־102. מצפון למבנה היא ניגשת לתחתית הנדבך השלישי של קיר 101, חותמת את מילוי שבבי האבן (L1001) ואת תעלת היסוד של הקיר (L1006; תכנית 5: חתכים 1–1, 2–2).

הרצפה שנמצאה ממזרח למבנה (L1008) ניגשת לחלקו העליון של הנדבך השני של קיר 102 וחותמת את מילוי שבבי האבן (L1000, L1004) ואת תעלת היסוד שלו (L1003; תכנית 5: חתך 3–3). מפלסי הרצפה הלבנה הופרעו במועד מאוחר במקומות רבים ונשתמרו במקוטע.

שלב 3

מעל קירות מבנה T2 נבנתה החומה העות׳מאנית. קיר 1 בנוי כ־1.2 מ׳ מפנים לקיר 101 (תכנית 5: חתכים 1–1, 2–2). קיר 2 בנוי מעל קיר 102 ובהתאמה מלאה לו (תכנית 5: חתך 3–3). החומה העות׳מאנית בנויה נדבכים מסודרים של אבנים בינוניות. הן סותתו בגסות ולרובן זיז בולט; לחלקן סיתות שוליים, כנראה בשימוש משני (איור 23).

שלב 4

לשלב זה שייכים מתקנים מטויחים שנבנו סמוך לחומה העות׳מאנית ששימשה להם דפנות (תכנית 6). מלבד שני המתקנים שיתוארו להלן, נתגלו בראשית החפירה גם שרידי צינור ביוב מחרס מימי המנדט הבריטי (המאה הכ׳).

מתקן L1011 (איורים 23, 24; תכניות 5: חתך 1–1; 6). המתקן מטויח ונסמך בחלקו הדרומי על חלק מהחומה הצפונית (W1) ועל קיר 101 שבבסיסה (2.2 מ׳ אורך, 1.0–1.4 מ׳ רוחב, 1.4 מ׳ עומק); תשתיתו חותמת תחתיה את ראש קיר 101 במגדל T2. דופנותיו האחרות ותשתיתו (0.2–0.3 מ׳ עובי) בנויות אבני שדה קטנות מלוכדות בחומר מליטה אפור. המתקן נבנה לאחר שפורקה שורת האבנים החיצונית של נדבך 4 בקיר 101, ומושתת בחלקו על ראש הנדבך שמתחתיו. הוא מטויח בטיח אפור; בחלקו התחתון משולבים שברי כלי חרס גדולים

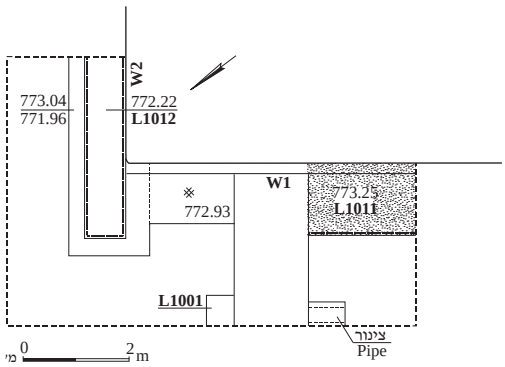

תכנית 6. שטח A: שלב 4.

ובחלקו העליון חרסים כתושים בצבע כתום. הדופן הדרומית מדורגת בגלל מתארו של קירו השדוד של המגדל הקדום (W101; איור 24).

מתקן L1012 (תכניות 5: חתך 3–3; 6; איור 25). המתקן צר ומוארך (0.75 × 3.00 מ׳ בתחומי שטח החפירה; 1.2 מ׳ עומק מרבי), צמוד בחלקו לחומה (W2) ובולט מעבר לפינת החומה בצפון. דופנותיו ותשתיתו בנויות אבני שדה קטנות מלוכדות במלט אפור מעורב בגריסים לבנים. בדופן המערבית יש גם אבנים מסותתות, מוארכות, חלקן אולי בשימוש משני. פנים המתקן מטויח טיח אפור עבה ובו שברי כלי חרס גדולים, והוא מכסה גם את נדבכי החומה העות׳מאנית W2. תשתית המתקן פגעה, כאמור, ברצפה הלבנה משלב 2 (L1008).

ממצא כלי החרס

לשלב 1 שייך הממצא שנתגלה במילוי שבבי האבן מעל הסלע (L1001, L1004; איור 29), ובחלקו העליון של המילוי שממזרח לקיר 102 (L1000; איור 30). לשלב 2 שייך הממצא (איור 31) שנתגלה ברצפת הגיר הכתוש (L1002), הניגשת לקיר 101 של מבנה T2 וחותמת את תעלת היסוד שלו (L1006), ובתעלת היסוד של קיר 102 (L1003).

שלב 1 (איורים 29, 30). מרבית כלי החרס במילוי (L1001, L1004) הם מהתקופות הרומית והביזנטית (המאות הג׳–הו׳ לסה״נ), אם כי נתגלו גם כלים קדומים ומאוחרים יותר, ובהם קנקן מתקופת הברזל (איור 29:1) שמקורו כנראה במילוי טבעי של אדמת טרה־רוסה שהצטברה בכיסי סלע, וקנקן מהמאה הא׳ לפסה״נ (איור 29:2). הממצא

מהתקופות הרומית–הביזנטית כולל מכסה קנקן (איור 29:3; המאות הג׳–הד׳ לסה״נ), קערות מקומיות (איור 29:4–6; המאות הג׳–הה׳/הו׳ לסה״נ) וקערות מיובאות מטיפוס Late Roman Ware C (איור 29:7–9; המאות הה׳–הו׳ לסה״נ).

הממצא המאוחר ביותר הוא קערה מזוגגת (איור 29:10; המחצית השנייה של המאה הי״ב לסה״נ–התקופה הממלוכית); נראה שהיא חדרה למילוי מתעלת היסוד של קיר 2 שבה נתגלתה קערה דומה (ר׳ איור 31:3).

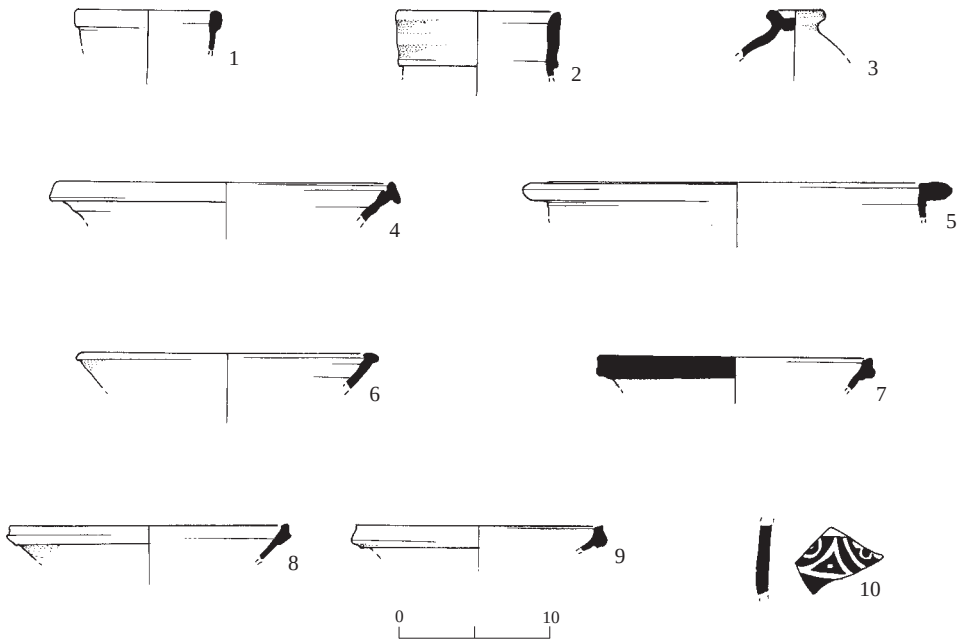

איור 29. כלי החרס משלב 1.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות ותיארוך
1	קנקן	1004	10005/4	טין כתום, ליבה אפרפרה, גריסים לבנים רבים	De Groot, Geva and Yezerski 2003:37, Pl. 1.9:27 (late Iron Age)
2	קנקן	1001	10008	טין כתום מפנים, ליבה אפרפרה, טין ורדרד בהיר מחוץ, גריסים לבנים וכהים	Bar-Nathan 2002:28, Type J-SJ4, Pls. 3–4, Nos. 18–27 (85/75–31 BCE)
3	מכסה	1004	10005/1	טין כתום מפנים, טין צלהב מחוץ	Magness 2006: Pl. 7.2 (3rd–4th c. CE)
4	קערה	1004	10012/1	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים וכהים	Magness 1993:203, Riled Rim Basins (late 3rd–early 4th to 6th c. CE)
5	קערה	1004	10020/1	טין חום־ורוד, גריסים בהירים וכהים	Magness 1993:203, Arched Rim Basins (late 3rd–early 4th to 6th c. CE)
6	קערה	1004	10012/3	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים	
7	קערה	1004	10005/2	טין חום־כתום, גריסים לבנים קטנים. מפולם וצרוף היטב, פס שחור על השפה	Hayes 1972:334–335, Fig. 69:40 (LRC Ware Form 3, mid 6th c. CE)
8	קערה	1004	10012/2	טין כתום, גריסים לבנים	ר׳ מס׳ 7
9	קערה	1004	10020/4	טין חום־כתום, מפולם היטב	ר׳ מס׳ 7
10	קערה	1004	10005/3	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים גדולים וקטנים. צביעה וזיגוג צהוב מפנים	Avissar and Stern 2005:19, I.1.6. Bowls with slip painted decoration (second half of 12th c. CE–Mamluk period)

מרבית כלי החרס במילוי שממזרח לקיר 2 מתוארכים לתקופות הביזנטית המאוחרת–האסלאמית הקדומה, אך נמצאו גם כלים קדומים ומאוחרים לפרק זמן זה. הממצא הקדום ביותר הוא קערה מתקופת הברזל (איור 1:30). הקערה באיור 2:30 מטיפוס מקומי שנפוץ במאות הב׳–הג׳ לסה״נ. הקערות באיור 3:30, 4 מיובאות, מטיפוס LRC3, ומתוארכות למאות הה׳–הו׳ לסה״נ. נמצאו שלושה קנקני שק; לקנקנים באיור 5:30, 6 שפה פשוטה וצוואר זקוף עם רכס בתחתיתו (במס׳ 6

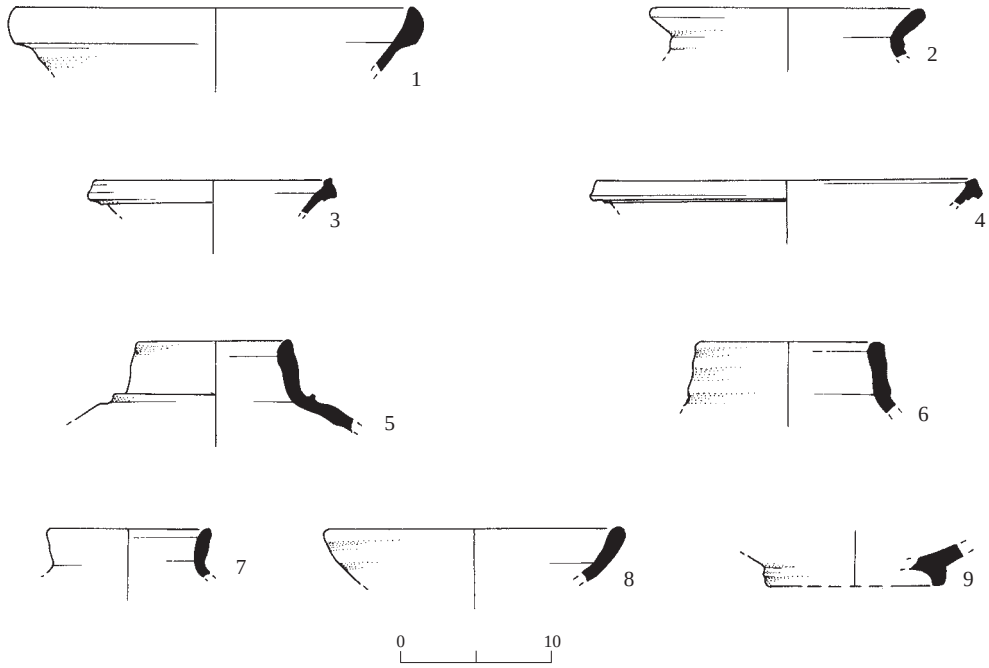

איור 30. כלי החרס משלב 1.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות ותיארוך
1	קערה	1000	10000/1	טין חום־כתום, צריפה נמוכה, גריסים לבנים רבים	De Groot, Geva and Yezerski 2003:28–29, Pl. 1.5:22 (late Iron Age)
2	קערה	1000	10002/8	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים קטנים רבים	Magness 1993:Shelf Rim Basins (2nd–3rd c. CE)
3	קערה	1000	10002/5	טין חום־כתום, מפולם היטב, גריסים לבנים, חיפוי אדום־שחור על השפה	Hayes 1972:334–335, Fig. 69:40 (LRC Ware Form 3, mid 6th c. CE)
4	קערה	1000	10001/6	טין חום־כתום	ר׳ מס׳ 3
5	קנקן	1000	10001/5	טין ורדרד־צלהב	Magness 1993:226, Storage Jars Form 5A (late 6th–early 8th c. CE)
6	קנקן	1000	10002/3	טין חום־אפרפר מפנים, ורדרד־צלהב מחוץ	ר׳ מס׳ 5
7	קנקן	1000	10002/7	טין חום־ורדרד, גריסים לבנים	Magness 1993:231, Storage Jars Form 7 (late 7th–9th/10th c. CE)
8	קערה	1000	10002/9	טין כתום־ורדרד, גריסים לבנים וכהים רבים	Avissar and Stern 2005:82–83, Fig. 35:3, Shallow, Round Bowl (12th–first half of 13th c. CE)
9	קערה	1000	10002/6	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים, צביעה לבנה, זיגוג ירוק	Avissar and Stern 2005:19, I.1.6, Fig. 7:6. Bowls with slip-painted decoration (second half of 12th c. CE–Mamluk period)

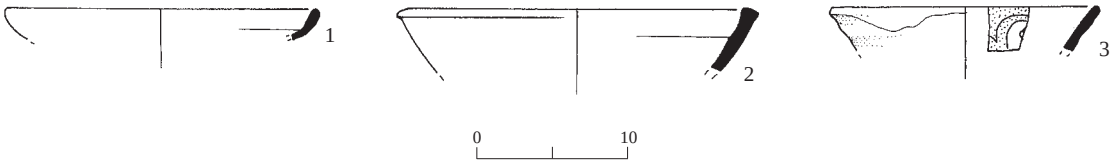

איור 31. כלי החרס משלב 2.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות ותיארוך
1	קערה	1002	10006/2	טין חום־ורדרד, גריסים לבנים קטנים	Avissar and Stern 2005:82–83, Fig. 35:3 (12th–first half of 13th c. CE)
2	קערה	1002	10010/2	טין חום־ורדרד, גריסים לבנים וכהים רבים	Avissar 1996:127, Type 31, Fig. XIII.84:1–2 (12th–13th c. CE)
3	קערה	1003	10004	טין חום־אדמדם, גריסים לבנים, צביעה וזיגוג ירוק	Avissar and Stern 2005:19, I.1.6, Fig. 7:6 (Second half of 12th c. CE–Mamluk period)

הוא לא נשתמר) והם מתוארכים למאות הו׳–הח׳ לסה״נ. לקנקן באיור 7:30 צוואר קצר והוא מתוארך למאות הז׳–הי׳ לסה״נ. הכלים המאוחרים ביותר (איור 8:30, 9) הם קערות מהמחצית השנייה של המאה הי״ב–המחצית הראשונה של המאה הי״ג לסה״נ; מקורן כנראה בתעלת היסוד של קיר 2.

שלב 2 (איור 31). שלוש הקערות המוצגות באיור 31 מתוארכות למחצית השנייה של המאה הי״ב–המחצית הראשונה של המאה הי״ג לסה״נ. נמצאו גם כלים מתקופות קדומות יותר, דומים לכלים שנתגלו בשלב 1, ובהם קערה משלהי ימי הבית הראשון וקערות מהתקופות הרומית–הביזנטית (לא אוירו).

סיכום

מילוי שבבי האבן הצטבר על הסלע לפני בניית מגדל T2. על סמך הממצא המאוחר ביותר שנתגלה בתוך רצפת הגיר שניגשה למגדל (L1002) ובתעלת היסוד של קיר 102 (L1003), נראה שהוא נבנה בפרק הזמן שבין המחצית השנייה של המאה הי״ב לאמצע המאה הי״ג לסה״נ. הבנייה באבני גזית גדולות, עם גבנון בולט וגס שסביבו סיתות שוליים עשוי בפטיש רב־חודים, אופיינית לבנייה הצלבנית הלא־מונומנטלית של המאה הי״ב לסה״נ (Ellenblum 1992:171–172) ולבנייה של התקופה האיובית (בהט תשנ״א:73, הערה 34).

הדמיון הרב שבין מגדל T2 למגדלים רבועים, גדולים, שנסקרו או נחפרו סביב חומות העיר העתיקה בירושלים וזוהו כמגדלים איובים (Wightman 1993:274–282, Fig. 88), מאפשר לזהותו כמגדל איובי. הממצא הקרמי מאשש הצעה זו. עם זאת, אפשר שהוא צלבני. אורך דופנו (כ־23 מ׳) נרמז מפנייה במהלך החומה העות׳מאנית, 23 מ׳ מדרום־מערב לפינת המגדל שנחשפה; מידה זו אופיינית לחלק מהמגדלים שנתגלו בדרום העיר.

לשלב 3 שייכת החומה העות׳מאנית שנבנתה ברבע השני של המאה הט״ז לסה״נ, ביוזמת הסולטאן סולימאן המפואר, מעל הקירות הצפוני והמזרחי של מגדל T2. לא נתגלו כל ממצאים משלב זה. לשלב 4 שייכים מתקנים מטויחים הסמוכים לחומה העות׳מאנית. הממצא בתוך המתקנים היה מודרני וכלל הרבה שברי זכוכית. שכבה זו הופרעה מצינור ביוב מחרס מימי המנדט הבריטי. אי אפשר לתארך במדויק שלב זה, למעט הקביעה שהמתקנים נבנו לאחר בניית החומה.

דיון: התפתחות מערך הביצורים בצפון־מערב העיר

חלקה הצפוני־המערבי של החומה העות׳מאנית נבדק בארבעה מקומות בפן החיצון שלה, לאורך 130 מ׳ מצפון־מזרח לשער החדש. מהחפירה עולה שהחומה בנויה באזור זה על שרידי ביצור קדומים, מהתקופות האסלאמית הקדומה והצלבנית או האיובית, והם שקבעו את מהלכה. ממצאי החפירה מסייעים בהבנת התפתחות מערך הביצורים בצפון־מערב העיר, מאז נכלל שטח זה בתחומה בתקופה האסלאמית הקדומה (המאות הי׳–הי״א לסה״נ) ועד

לבניית החומה העות׳מאנית במאה הט״ז.[2] ממזרח לשטח שנחפר עוזבת החומה העות׳מאנית את תוואי החומה האסלאמית הקדומה, והיא נמשכת בתוואי קדום יותר של החומה מהתקופות הרומית־הביזנטית (ר׳ סיכום, להלן).[3]

התקופה האסלאמית הקדומה (איור 32)

לאורך כ־70 מ׳ מצפון־מזרח לשער החדש (שטחים B, D ו־C) החומה העות׳מאנית בנויה בהתאמה מעל נדבכיה של חומה קדומה, כנראה מהתקופה האסלאמית הקדומה, הבנויה בתורה על שפת מצוק סלע חצוב הנוטה בשיפוע חד צפונה. מצוק זה צוין במפותיהם של קימל (Kuemmel 1906), שיק (Schick 1889), ויטמן (Wightman 1993: Figs. 78, 81) וביברשטיין ובלודהורן (Bieberstein and Bloedhorn 1994), וזוהה כדופן חפיר חצוב שהגן על צפונה של ירושלים בעת הכיבוש הצלבני בשנת 1099 לסה״נ. חפיר זה נזכר במקורות ההיסטוריים (ר׳ דיון אצל בהט תשנ״א:72–74; Wightman 1993:246–257). בחפירות, שתוארו לעיל, מצוק החפיר נחשף לעומק של כ־2.5 מ׳, מבלי להגיע לקרקעיתו; פניו שחוקים ומרוסקים, למעט בשטח D שם חלקו העליון היה מדופן אבני גזית (אפשר שכולו היה מדופן ואבניו נשדדו או שהדיפון הוא תיקון).

במרחק של כ־70 מ׳ מצפון־מזרח לשער החדש (שטח C) נחשפה פינה של מגדל רבוע (T1), שבלט צפונה (W4) ודרומה (W2) מקו החומה שנבנתה מעל המצוק, ורצפתו הייתה סלע חצוב. מגדל זה צוין במפותיהם של ויטמן (Wightman 1993:248, Fig. 77) וביברשטיין ובלודהורן (Bieberstein and Bloedhorn 1994) כשהוא בולט מהחומה כלפי חוץ בלבד. מגדלים נוספים שתשתיתם חצובה בסלע והם בולטים מקו החפיר החצוב נחשפו מצפון לשער יפו (Reich and Shukrun 2006).

בחינת נדבכי החומה התחתונים, הבנויים בהתאמה רבה למצוק החפיר החצוב, מאפשרת להציע כמה שלבים בבנייתה. לשלב הקדום שייכים שני הנדבכים התחתונים בשטח B, הנדבכים התחתונים ממערב לתפר בשטח D והנדבך התחתון בקירות 1 ו־2 בשטח C. כולם בנויים אבני גיר קשה, רבועות, גדולות, מעובדות בגסות, ללא שוליים, והן שונות מהאבנים שמעליהן. האבנים סדוקות ולעתים שחוקות מאוד, ובכמה מקומות אפשר להבחין בחומר מליטה אפור ביניהן. ההתאמה הרבה בין נדבכים אלו למצוק הסלע החצוב של החפיר מעידה, כנראה, שהם שייכים לחומה המקורית שנבנתה מעליו לאחר חציבתו. לשלב בנייה מאוחר יותר שייך קטע החומה שנחשף ממזרח לתפר בשטח D. נראה שדיפון המצוק והבנייה המסודרת של נדבכי אבני הגזית מעידים על תיקון, והוא שגרם לשינוי הקל במהלך החומה.

המשכם מזרחה של מצוק החפיר, החומה הבנויה על שפתו והמגדלים הבולטים ממנה, נחשפו בעבר במקומות רבים ממזרח לשטח C; בהט (תשנ״א; תשנ״ב) וויטמן (Wightman 1993:246–257) דנו בהם בהרחבה. השרידים תועדו לאורך כ־500 מ׳, באזור שבין שטח C לבין פינה בולטת בקו החומה העות׳מאנית המצויה כ־130 מ׳ ממזרח לשער הורדוס. קו הביצור הקדום מקביל לפן החיצון של החומה העות׳מאנית במרחק 4–10 מ׳ בממוצע ממנה. בין הקטעים שתועדו יש לציין את אלה: (1) קטעי חומה ומגדל במרחק 4–5 מ׳ מפינת החומה העות׳מאנית, מצפון לשטח A (Finn 1889; איור 32:1); (2) קטעי חומה מצפון לחומה העות׳מאנית, בין המגדל הראשון לשני, ממערב לשער שכם (טרלר, דה־גרוט וסולר תשל״ט:56–57; איור 32:2); (3) שרידי שער כניסה מצפון לשער שכם (Wightman 1989; Hennessy 1970; איור 32:3); (4) מגדל בנוי על שפת החפיר סמוך למגדל הראשון, ממערב לשער הורדוס (Hamilton 1944; איור 32:4).

כ־130 מ׳ ממזרח לשער הורדוס מתלכדת החומה העות׳מאנית עם החומה מהתקופה האסלאמית הקדומה. הפן הפנימי של החומה האסלאמית נחשף בחפירות שער הורדוס (שטח A) מתחת לנדבכי החומה העות׳מאנית ותוארך למאות הי׳–הי״א לסה״נ (Baruch, Avni and Parnos 2008; איור 32:5). ממזרח לקטע זה, סביב הפינה הצפונית־המזרחית של החומה העות׳מאנית, החומה הושתתה על מצוק החפיר ועל מגדלים חצובים הבולטים ממנו, בדומה לסביבת הפינה הצפונית־המערבית (Weksler-Bdolah, in press).

ממצאי החפירות בשטחים B, D ו־C אינם מאפשרים לקבוע בוודאות את תאריך בניית החומה הקדומה וחציבת החפיר; הממצא שנתגלה מקורו במילויים שהצטברו בחפיר בתקופות מאוחרות לחציבתו או במבנים המאוחרים. ההנחה המקובלת היא שבניית הביצורים קדמה לכיבוש הצלבני של העיר בשנת 1099 לסה״נ, שכן העיר תוארה במקורות הצלבניים כמוגנת בחלקה הצפוני בשתי חומות: חיצונית, או קדמית, עם חפיר חצוב בחזיתה, ופנימית. את החומה החיצונית, שחלקים ממנה נחשפו בחפירותינו, כינה הכרוניסטן הצלבני

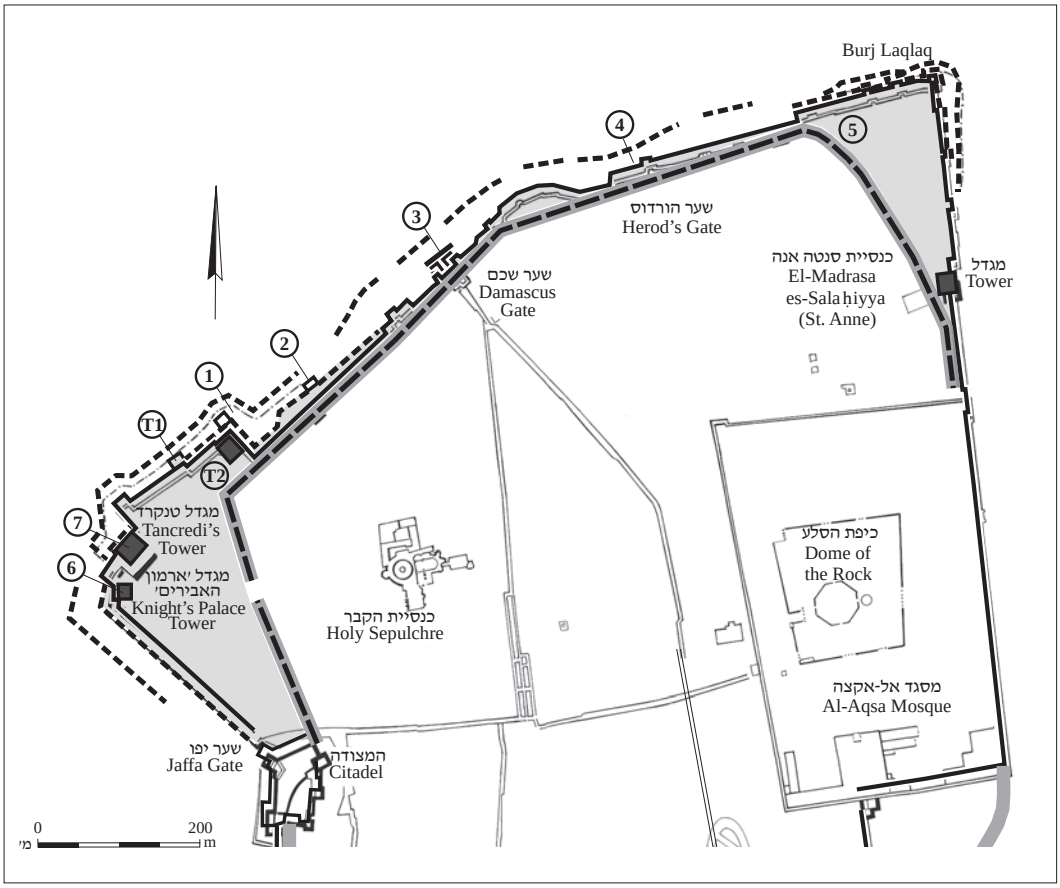

Roman–Byzantine wall (4th–5th centuries CE), which served as an inner wall during the Early Islamic period		חומה מהתקופות הרומית והביזנטית לפי צפריר תשנ"ט — החומה שימשה חומה פנימית בתקופה האסלאמית הקדומה
Early Islamic Forewall and wall (10th–11th centuries CE)		חומה וחפיר בחזיתה מהתקופה האסלאמית הקדומה (המאות הי'–הי"א לסה"נ)
Crusader/Ayyubid towers (12th–13th centuries CE)		מגדלים מהתקופה הצלבנית/האיובית (המאות הי"ב–הי"ג לסה"נ)
Ottoman City wall (16th century CE)		החומה העות'מאנית (המאה הט"ז לסה"נ)
Area added to city boundries with the construction of the Early Islamic-period fortifications		שטח שנוסף לתחום העיר בעת בניית הביצורים בתקופה האסלאמית הקדומה

איור 32. שחזור מערך הביצורים של ירושלים לאחר ימי הבית השני: מהתקופות הרומית והביזנטית, מהתקופה האסלאמית, מהתקופה הצלבנית/האיובית ומהתקופה העות'מאנית.

אֶקֶהַארד מאַוּרה "החומה החיצונית" או "החומה הקטנה" (פראוור תשנ"א:6, 11). החפיר מתואר במקורות אלו כמצוי בחזית החומה החיצונית (פראוור תשנ"א:12, 15, הערה 54). לדעת החוקרים, החומה והחפיר נבנו בשלהי המאה הי' או במאה הי"א לסה"נ (צפריר תשל"ח; פראוור תשנ"א:5–6; בהט תשנ"ב), והיא המשיכה לשמש, עם תיקונים, גם במאות הי"ב–הי"ג

לסה״נ (Wightman 1993:247). ממצאי החפירה המדווחת כאן מעידים על תיקונים בחפיר ובחומה, למשל התפר שהובחן בשטח D, אך אין אפשרות לתארכם.

המקורות הצלבניים מזכירים, כאמור, חומה נוספת שכונתה ״החומה הגדולה״ או ״החומות הפנימיות והעתיקות״ (פראוור תשנ״א:11, 17). חומה זו, כמשתמע מהתיאור הצלבני, הייתה מפנים לחומה החיצונית. לדעתי, יש לזהות את ״החומות הפנימיות והעתיקות״ עם החומה הרומית–הביזנטית, שחלקים נרחבים שלה בחלק הצפוני של העיר ניצבו על תלם בעת שנבנתה החומה בתקופה האסלאמית הקדומה.[4] בניית החומה בתקופה האסלאמית הקדומה הגדילה את שטח העיר בהוספת הפינות הצפונית־המערבית והצפונית־המזרחית לתחום העיר המבוצרת (ר׳ איור 32); שטחים אלה לא נכללו בה בתקופות הרומית והביזנטית. החומה מהתקופה האסלאמית הקדומה נבנתה בתוואי חדש ובמרחק רב מהחומה הרומית־הביזנטית בחלקיה הצפוני־המערבי והצפוני־המזרחי של העיר, ואילו בחלקה הצפוני־המרכזי היא נבנתה במקביל לחומה הקדומה ובסמיכות רבה לה.

השטחים החדשים שנוספו לעיר נמצאו לפיכך בין שתי חומות: החיצונית מהתקופה האסלאמית הקדומה והפנימית מהתקופות הרומית–הביזנטית. בחלקיה הצפוני־המערבי והצפוני־המזרחי של העיר היו שתי החומות מרוחקות 150–200 מ׳ זו מזו, ואילו בחלקה הצפוני־המרכזי, 8–10 מ׳ (איור 32).[5] שכבת יישוב מהמאות הי״ב–הי״ג לסה״נ שנתגלתה בחפירות שער הורדוס בשטח B, מפנים לחומת העיר, ניגשת לנדבך העליון (9) בחומה הרומית־הביזנטית. היא מלמדת, לפיכך, על קיומה של החומה הרומית–הביזנטית בתקופה זו (וקסלר־בדולח תשס״ג:58).

התקופות הצלבנית־האיובית

פינת מגדל T2 (איור 32) נחשפה תחת פינת החומה העות׳מאנית בשטח A. המגדל הושתת על הסלע הטבעי ותוארך לתקופה הצלבנית או האיובית (המחצית השנייה של המאה הי״ב עד המחצית הראשונה של המאה הי״ג לסה״נ). במרחק 4–5 מ׳ ממזרח לו תועד בעבר מגדל ששולב בחומה הבנויה על דופן חפיר חצוב. מדרגות חצובות בחפיר הובילו אל כניסה בעלת סף, כנראה שער בחומה הקדמית (Finn 1889; איור 32:1). קרבתו של מגדל T2 לפשפש בחומה החיצונית, מידותיו המשוערות ואופן בנייתו הדומים לאלו של ״פשפש הבורסקאים״ בחומה הדרומית (Ben-Dov 2000), מאפשרים להציע לזהותו כמגדל שער. אציע להלן, בזהירות, לזהותו עם פשפש לזרוס שנזכר במקורות ההיסטוריים.

פשפש לזרוס מתואר כשער קטן בחומה הצפונית של העיר, שדרכו נכנסו הצליינים הנוצרים לכנסיית הקבר לאחר שנאסר עליהם השימוש בשער שכם (Conder 1896:15–17). בעבר הוצע שהוא היה סמוך לשטח A או מעט מזרחה משם, ממזרח למגדל הבולט השני שממערב לשער שכם (de Vogue 1860, מפה בסוף הספר; Clermont-Ganneau 1901:113; Schick 1889; 1895; Wilson 1865; Wightman 1993:263). יש שהציעו לזהותו עם קצה קשת מחודדת שגילתה משלחת הסקר הבריטית במתחם ״קולג׳ פרר״ (בהט תשנ״ב:721; פראוור תשנ״א:27; Clermont-Ganneau 1901:113–114).

מגדלים נוספים. סביב הפינה הצפונית־המערבית של החומה העות׳מאנית, בין שער יפו לשער החדש, נחשפו באופן חלקי שני מגדלים נוספים מהתקופה הצלבנית או האיובית: מגדל ארמון האבירים/משעול קורוב (וקסלר־בדולח תשס״א; תשס״ב; תשס״ד; איור 32:6) ומגדל טאנקרֶד (בהט ובן־ארי תשל״ג; בהט תשנ״ב; Seligman 2002; איור 32:7). החומה העות׳מאנית נבנתה בהתאמה מעליהם. גם מגדלים אלו, בדומה למגדל T2, נבנו מפנים לחומה החיצונית מהתקופה האסלאמית הקדומה ובהתאמה לה. בעת בנייתם, או זמן קצר לאחר מכן, הם שולבו בְּחומה חדשה שנבנתה ביניהם ומהלכה נמשך במקביל לפן הפנימי של החומה מהתקופה האסלאמית הקדומה. כך נוצר, לכל המאוחר בתקופה האסלאמית המאוחרת (המאה הי״ג לסה״נ), קו ביצורים פנימי, מקביל לחומה החיצונית ובמרחק מטרים ספורים ממנה.

סיכום

הביצורים שנתגלו בחלקה הצפוני־המערבי של ירושלים מאפשרים לשחזר את התפתחות מערכת הביצור כדלקמן (איור 32):

(1) החומה הרומית–הביזנטית שימשה ברציפות, תוך תיקונים, ממועד בנייתה ועד שלהי המאה הי׳ או ראשית המאה הי״א לסה״נ. צאתה משימוש קשור אולי לרעידת האדמה הקשה שפגעה בירושלים בשנת 1033 לסה״נ. נראה, שגם לאחר

שפסקה לשמש נותרו על תלם חלקים ממנה, בעיקר בחלקה הצפוני של העיר, ככל הנראה לגובה רב.

(2) קו ביצורים חדש נבנה, לכל המאוחר, במאה הי״א לסה״נ. בחלקה הצפוני של העיר כלל הביצור חומה קדמית וחפיר עמוק חיצון. חלקים מהחומה הרומית–הביזנטית בחלקה הצפוני של העיר המשיכו לשמש חומה פנימית.

(3) בתקופה הצלבנית או האיובית נבנו מגדלים רבועים מפנים לחומה האסלאמית הקדומה, במקומות שבהם לא הגנה עליה החומה הרומית–הביזנטית, דהיינו סביב הפינות הצפונית־המערבית והצפונית־המזרחית. ביצור העיר כלל בשלב זה שתי חומות: חומה חיצונית שחפיר חצוב בצדה החיצון, מהתקופה האסלאמית הקדומה, וחומה פנימית שהורכבה משרידי החומה הרומית–הביזנטית בחלקה המרכזי ומהביצור מהתקופה הצלבנית או האיובית בחלקה הצפוני־המערבי, וככל הנראה גם בחלקה הצפוני־המזרחי. בשנת 1219 ושוב בשנת 1220 לסה״נ נהרס ביצור כפול זה בפקודת הסולטאן האיובי אלמַלֵך אלמֻעַטַם עיסא (פראוור תשנ״א).

(4) מהלך החומה העות׳מאנית, שנבנתה במאה הט״ז לסה״נ ביוזמת הסולטאן סולימאן המפואר, הוכתב משרידיהם של שלושה קטעי ביצור קדומים שהוא ׳מדלג׳ ביניהם: החומה החיצונית מהתקופה האסלאמית הקדומה, הביצור הפנימי הצלבני או האיובי והחומה הרומית–הביזנטית.

הערות

[1] החפירות מטעם רשות העתיקות (הרשאה מס׳ A-3825) נערכו כדי לבדוק את תשתית החומה העות׳מאנית לקראת חציבת מנהרת הרכבת הקלה. החפירה בשטחים A ו־B נערכה בחודשים ינואר–פברואר 2003, ובשטחים C ו־D בחודש יוני באותה שנה. את החפירות ניהלה המחברת, בסיועם של רעאד אבו־חאלף (מנהלה), טניה קורנפלד, אבי האג׳יאן, ויאצ׳יסלב פירסקי וואדים אסמן (מדידות), צילה שגיב, מריאנה סלצברגר וקלרה עמית (צילום) וכרמן הרש (ציור). כן סייעו קרן בן אור, יוני מזרחי, גדעון סולימני וצבי גרינהוט ממרחב ירושלים.

[2] לפרסום נרחב ומפורט, ר׳ Weksler-Bdolah, in press.

[3] לדיון נרחב בחומה הרומית–הביזנטית, ר׳ צפריר תשנ״ט; גבע תשנ״ב:683–685; וקסלר־בדולח תשס״ח.

[4] הצעה ברוח זו העלה בעבר ויטמן (Wightman 1993:250, Fig. 78B). ההבדל בין הצעתו להצעתי (ר׳ איור 32) נובע מתפישות שונות לגבי מהלכה של החומה הרומית–הביזנטית. קיימות שתי דעות לגבי מהלכה של החומה הרומית–הביזנטית בצפון העיר. לדעת ויטמן (Wightman 1993), גבע (תשנ״ב:680) ואחרים, מהלכה חופף באופן כללי את זה של החומה העות׳מאנית, ואילו לדעת צפריר (תשנ״ט: מפה בסוף הספר) ואחרים, מהלכה של החומה הרומית–הביזנטית סביב חלקה הצפוני של העיר לא כלל את פינותיה הצפונית־המערבית והצפונית־המזרחית של החומה העות׳מאנית. ממצאי החפירה כאן הוכיחו, שסביב הפינה הצפונית־המערבית של העיר קווי החומות הללו אינם חופפים. מצב דומה הוברר גם בחפירות שער הורדוס לגבי הפינה הצפונית־המזרחית. לפיכך, מקובלת עלי דעתו של צפריר והיא זו המוצגת באיור 32 (ר׳ וקסלר־בדולח תשס״ח, ור׳ דיון להלן).

[5] לדעה אחרת, ר׳ בהט תשנ״א:76.

הפניות

בהט ד׳ תשנ״א. הטופוגרפיה והממצא הארכיאולוגי. בתוך י׳ פראוור וח׳ בן־שמאי, עורכים. **ספר ירושלים: התקופה הצלבנית והאיובית 1099–1250**. ירושלים. עמ׳ 68–134.

בהט ד׳ תשנ״ב. ירושלים, התקופה הערבית הקדומה והתקופה הצלבנית, ביצורי העיר במאות י״א–י״ג. בתוך א׳ שטרן וא׳ לוינזון־גלבוע, עורכים. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 2. ירושלים. עמ׳ 720–721.

בהט ד׳ ובן־ארי מ׳ תשל״ג. החפירות בכיכר־צה״ל. **קדמוניות** 19–20: 118–119.

גבע ה׳ תשנ״ב. ירושלים, התקופה הרומאית. בתוך א׳ שטרן וא׳ לוינזון־גלבוע, עורכים. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 2. ירושלים. עמ׳ 680–690.

וקסלר־בדולח ש׳ תשס״א. חפירה בחצר מלון ״ארמון האבירים״ בעיר העתיקה בירושלים. בתוך א׳ פאוסט וא׳ ברוך, עורכים. **חידושים בחקר ירושלים: דברי הכנס השישי**. רמת גן. עמ׳ 202–216.

וקסלר־בדולח ש׳ תשס״ב. ירושלים, חומת העיר העתיקה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 113: 120–121.

וקסלר־בדולח ש׳ תשס״ג. **ביצורי ירושלים בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית, עד לראשית התקופה המוסלמית (מאות ג׳/ד׳ עד מאה ח׳ לסה״נ)**. עבודת מוסמך. האוניברסיטה העברית, ירושלים.

וקסלר־בדולח ש׳ תשס״ז. חומת העיר העתיקה של ירושלים — הפינה הצפונית־המערבית (משעול קורוב). **עתיקות** 54: 95–119.

וקסלר־בדולח ש׳ תשס״ח. לשאלת מהלכה ומועד בנייתה של חומת ירושלים בתקופה הביזנטית. **ארץ ישראל** 28: 88–101.

טרלר ד׳, דה־גרוט א׳ וסולר ג׳ תשל״ט. ירושלים, חפירות בין שער שכם לשער החדש. **חדשות ארכיאולוגיות** סט־עא: 57–56.

פראוור י׳ תשנ״א. היסטוריה פוליטית של ירושלים הצלבנית והאיובית. בתוך י׳ פראוור וח׳ בן־שמאי, עורכים. **ספר ירושלים: התקופה הצלבנית והאיובית 1099–1250**. ירושלים. עמ׳ 1–28.

צפריר י׳ תשל״ח. שערי ירושלים בתיאור מוקדסי — הצעת זיהוי חדשה על פי מקורות ביזנטיים. **קתדרה** 8: 147–155.

צפריר י׳ תשנ״ט. הטופוגרפיה והארכיאולוגיה של ירושלים בתקופה הביזנטית. בתוך י׳ צפריר וש׳ ספראי, עורכים. **ספר ירושלים: התקופה הרומית והביזנטית 70–638**. ירושלים. עמ׳ 281–352.

Avissar M. 1996. The Medieval Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqne‘am* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 75–172.

Avissar M. and Stern E.J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid and Mamluk Periods in Israel* (IAA Reports 26). Jerusalem.

Bar-Nathan R. 2002. *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho. Final Reports of the 1973–1987 Excavations* III: *The Pottery.* Jerusalem.

Baruch Y., Avni G. and Parnos G. 2008. The Herod’s Gate Area—An Early Islamic Period Fortification and Quarter. In *NEAEHL* 5. P. 1820.

Ben-Dov M. 2000. Excavations and Architectural Survey of the Archaeological Remains along the Southern Wall of the Jerusalem Old City. In H. Geva ed. *Ancient Jerusalem Revealed*. Jerusalem. Pp. 311–320.

Bieberstein K. and Bloedhorn H. 1994. *Jerusalem: Grundzüge der Baugeschichte vom Chalcholithikum bis zur Frühzeit der osmanischen Herrschaft* I–III (Beihefte zum Tubinger Atlas des vorderen Orients, Reihe B. Nr. 100/1-3). Weisbaden.

Clermont-Ganneau C. 1899. The Mediaevel Tooling of Stones by the Crusaders. In *Archaeological Researches in Palestine During the Years 1873–1874* 1 (Palestine Exploration Fund). London. Pp. 38–42.

Clermont-Ganneau M.L. 1901. Archaeological and Epigraphic Notes on Palestine. *PEFQSt* 34:109–114.

Conder C.R. 1896. *The City of Jerusalem. Palestine Pilgrims’ Text Society*. London.

De Groot A., Geva H. and Yezerski I. 2003. Iron Age II Pottery. In H. Geva. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982* II: *The Finds from Areas A, W and X-2. Final Report*. Jerusalem. Pp. 1–49.

Ellenblum R. 1992. Construction Methods in Frankish Rural Settlements. In B.Z. Kedar ed. *The Horns of Hattin*. Jerusalem. Pp. 168–189.

Finn E.A.1889. Note on the Old Wall of Jerusalem. *PEFQSt* 22:205.

Hamilton R.W. 1944. Excavations Against the North Wall of Jerusalem 1937–8. *QDAP* 10:1–54.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery*. London.

Hennessy J.B. 1970. Preliminary Report on Excavations at the Damascus Gate, Jerusalem 1964–1966. *Levant* 2:22–27.

Kuemmel H. 1906. *Karte de Materialienzur Topographie des alten Jerusalem*. Halle.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 C.E.* Sheffield.

Magness J. 2006. Late Roman and Byzantine Pottery. In H. Geva. *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982* III: *Area E and Other Studies. Final Report*. Jerusalem. Pp. 184–191.

Reich R. and Shukrun E. 2006. Excavations in the Mamillah Area, Jerusalem: The Medieval Fortifications. ‘*Atiqot* 54: 125–152.

Schick C. 1889. Recent Discoveries in Jerusalem I: Remains of Old Wall Outside the Present Northern Wall of the City. *PEFQSt* 22:63–64.

Schick C. 1895. A Stair and Postern in the Old Wall. *PEFQSt* 28:30.

Seligman J. 2002. Jerusalem Ancient Walls Strike Again: The Knights Palace Hotel. ‘*Atiqot* 43: 73–85.

de Vogue M. 1860. *Les Eglises de la Terre Sainte*. Paris.

Weksler-Bdolah S. In press. Early Islamic and Medieval City Walls of Jerusalem in Light of New Discoveries. In K. Galor and G. Avni eds. *Excavating Jerusalem—150 Years of Archaeology in the Holy City*.

Wightman G.J. 1989. *The Damascus Gate, Jerusalem* (BAR Int. S. 519). Oxford.

Wightman G.J. 1993. *The Walls of Jerusalem from the Canaanites to the Mamluks*. Sydney.

Wilson C.W. 1865. *The Ordnance Survey of Jerusalem.* London.

THE FORTIFICATION SYSTEM IN THE NORTHWESTERN PART OF JERUSALEM FROM THE EARLY ISLAMIC TO THE OTTOMAN PERIODS

SHLOMIT WEKSLER-BDOLAH
(PP. 105–130)

In 2003 archaeological excavations were conducted along the exterior, northern side of the Old City wall of Jerusalem, between the New Gate and a corner that juts out from the wall, c. 130 m to the east (Fig. 1). Four areas (A–D) were excavated; they are described below from west to east.

Area B. The area was opened c. 23 m east of the New Gate (Plan 1) and was excavated to a depth of c. 4 m below the surface level; bedrock was not reached. It was discovered that the construction of the Ottoman wall in this area follows to a great extent a hewn bedrock cliff that was partly exposed to a depth of 1.9 m. The cliff is hewn vertically and is coarsely dressed (Plan 1: Section 1–1; Fig. 2). It has been identified as the southern wall of a moat that protected the northern wall of Jerusalem in the Early Islamic period. A semicircular recess, with a square opening, is hewn in the eastern part of the wall; it is part of an Ottoman building that leaned against the rock-cut cliff (Plan 1: Section 2–2; Fig. 3). Metal rails, roof tiles and fragments of glass vessels that date to the twentieth century were found inside the moat.

Area D. The area was located c. 15 m east of Area B (Figs. 1, 4; Plan 2), where a vertical 'seam' was detected in the Ottoman wall. The courses of the wall on both sides of the 'seam' are at different elevations and their stones are dressed differently. This area was excavated to a depth of c. 4 m, not reaching bedrock. The Ottoman wall was founded on a hewn bedrock cliff that forms rock-cut steps and drops precipitously toward the northwest (Plan 2: Sections 1–1, 2–2, 3–3; Figs. 5–8). The hewn and lined rock cliff has been identified as the moat cliff that dates to the Early Islamic period. A fragment of an Ottoman clay pipe was discovered in dark soil fill at the bottom of the excavation area. All of the fill above this elevation consisted of earth mixed with numerous stones and included metal rails and modern roof tiles.

Area C. The area was c. 70 m northeast of the New Gate and c. 35 m northeast of Area D, around a corner that protrudes from the Ottoman wall (Fig. 1; Plan 3). The wall extends in a straight line for a distance of c. 35 m from the 'seam' described in Area D (W1), turns perpendicularly to the southeast for a distance of c. 7.5 m (W2) and turns again to the northeast. Three courses of the wall were exposed below the surface level (Plan 3: Sections 1–1, 2–2, 3–3). The wall was founded on hewn bedrock but its construction does not correspond to the bedrock, and three building phases were discerned:

Phase 1 (Early Islamic Period): A hewn rock cliff with a steep gradient that was fractured and badly eroded (Figs. 9–11) was revealed below the bottom courses of the Ottoman wall (W1). This cliff, which was identified as the moat cliff from the Early Islamic period, was exposed to a depth of c. 1.3 m, without reaching its bottom. A hewn corner of the bedrock, on which rested a square tower that protruded north of the moat (T1; Fig. 12; Plan 4) was exposed c. 2.2 m west of the corner of the Ottoman city wall.

Phase 2 (Ottoman Period): The Ottoman wall (W1, W2, W3) was partly founded on the Early Islamic fortification (Figs. 13–15), but its general outline differs from the latter and its construction negated the Islamic tower (T1). One of the stones in its third course (Figs. 16, 17) is probably in secondary use. It has drafted

margins and a boss made smooth by delicate diagonal combing, and a stonemason's mark in the center, all characteristic of Crusader architecture.

Phase 3: To this phase are attributed structures that postdate the Ottoman wall: a plastered installation, probably a pool or a water reservoir (Figs. 18–20; Plan 3) and a toilet from the days of the British Mandate adjacent to it (Figs. 21, 22).

Area A. The area was located c. 70 m northeast of Area C (Fig. 1), around a corner that juts out from the Ottoman wall (Plans 5, 6; Figs. 23–28). The wall extends for a distance of c. 130 m from the New Gate to the northeast and turns perpendicularly to the southeast. Approximately 44 m from the corner, it turns again at a right angle to the northeast and continues toward Damascus Gate, situated c. 320 m away. The corner of an ancient tower (T2) was located in this area beneath the corner of the Ottoman wall. Based on the ceramic finds (Figs. 29–31), the tower dates to the Crusader or Ayyubid period and the Ottoman wall was erected above its walls. Tower T2 may be the Postern of St. Lazarus, which is mentioned in historical sources, and was a small gate in the city's northern wall through which Christian pilgrims entered the Church of the Holy Sepulchre after they were banned from using Damascus Gate.

Conclusion. The fortifications that were discovered in the northwestern part of Jerusalem make it possible to reconstruct the development of the city's fortification system (Figs. 32–34). The Roman–Byzantine city wall was used continuously, while undergoing repairs, from the time of its construction until the end of the tenth century or the beginning of the eleventh century CE. At that time the wall was probably damaged by the earthquake that struck in 1033 CE and extensive sections of it, particularly along its southern part, were no longer used. A new line of defenses was built along the route on which the Ottoman city wall was later constructed. In the northern part of the city, the fortifications included a forward wall and a deep outer moat. In the north of the city, parts of the Roman–Byzantine wall continued to be used as an inner wall.

In the Crusader or Ayyubid period, square towers were built on the inside of the Early Islamic city wall; they were connected by a wall that was erected later. This fortification consisted of two walls: the exterior wall, with the rock-cut moat on the outside from the Early Islamic period, and the inner wall, consisting of the remains of the Roman–Byzantine city wall in its middle section and the Crusader or Ayyubid fortification in its northwestern section. In 1219 and again in 1220, this double fortification was destroyed at the order of the Ayyubid Sultan Al-Malik al-Mu'azzam 'Isa. The Ottoman city wall, which was erected in the sixteenth century at the behest of Sultan Suleiman the Magnificent, was founded above the three ancient fortifications: the outer wall from the Early Islamic period, the inner Crusader or Ayyubid fortification and the inner Roman–Byzantine city wall.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS:

Fig. 1. The excavation areas.
Plan 1. Area B, plan and sections.
Fig. 2. Area B, the Ottoman city wall above a hewn bedrock cliff; ancient courses are visible along the base of it, looking southeast.
Fig. 3. Area B, an Ottoman-period structure leaning against the moat cliff below the city wall, looking southeast.
Fig. 4. Area D, the city wall and the moat, looking southwest.
Fig. 5. Area D, the city wall, looking northeast.
Fig. 6. Area D, the hewn bedrock cliff at the base of the city wall.
Plan 2. Area D, plan and sections.
Fig. 7. Area D, the hewn bedrock cliff and the city wall above it, looking southeast.
Fig. 8. Area D, the city wall east of the 'seam', looking southeast.
Plan 3. Area C, plan and sections.

Fig. 9. Area C, the hewn bedrock cliff at the base of the city wall; W7 is visible in the background, looking southwest.
Fig. 10. Area C, a close-up view of the base of the city wall, which is founded on the bedrock.
Fig. 11. Area C, the city wall is founded on the moat cliff. Further way (near the pickaxe) is W4, hewn in the bedrock and perpendicular to the moat, looking northeast.
Fig. 12. Area C, the rock-cut corner of Tower T1, looking northeast; to the right, the moat cliff below the city wall, to the left, the rock-cut foundation of W4.
Plan 4. Area C, Tower T1 (reconstruction).
Fig. 13. Area C, a corner formed by W1 and W2, looking south; a plastered installation is located east of W2.
Fig. 14. Area C, a corner formed by W1 and W2, looking south.
Fig. 15. Area C, a close-up of the corner formed by W1 and W2, looking south.
Fig. 16. Area C, a Crusader-period stone incorporated in W3.
Fig. 17. Area C, an engraved mason's mark on the Crusader stone.
Fig. 18. Area C, the plastered installation adjacent to W2, looking northeast.
Fig. 19. Area C, the corner of the plastered installation (W1/W2), looking south.
Fig. 20. Area C, W6, built on the floor of the plastered installation next to W3, looking southeast.
Fig. 21. Area C, the front of the modern toilet; behind it is the plastered installation, looking southeast.
Fig. 22. Area C, the modern toilet, looking southeast.
Plan 5. Area A, plan and sections.
Fig. 23. Area A, the corner of the Ottoman city wall, looking south.
Fig. 24. Area A, W1, looking southeast; in the center of the photograph is a fill of stone chips that accumulated on the bedrock.
Fig. 25. Area A, the walls of Tower T2 below the corner of the Ottoman city wall, looking south; to the right, W1, to the left, W2 covered with plaster from the installation.
Fig. 26. Area A, the corner of Tower T2, looking south.
Fig. 27. Area A, the corner of Tower T2, looking east; the Ottoman city wall is built on the upper robbed course of W1.
Fig. 28. Area A, a corner formed by W1 and W2, looking southeast.
Plan 6. Area A, Phase 4.
Fig. 29. Pottery from Phase 1.
Fig. 30. Pottery from Phase 1.
Fig. 31. Pottery from Phase 2.
Fig. 32. Reconstruction of the system of fortifications in the northern part of Jerusalem: the Byzantine through the Ottoman periods.